

Dødens have, dødens park, dødens hav – har kirkegårdene en fremtid?

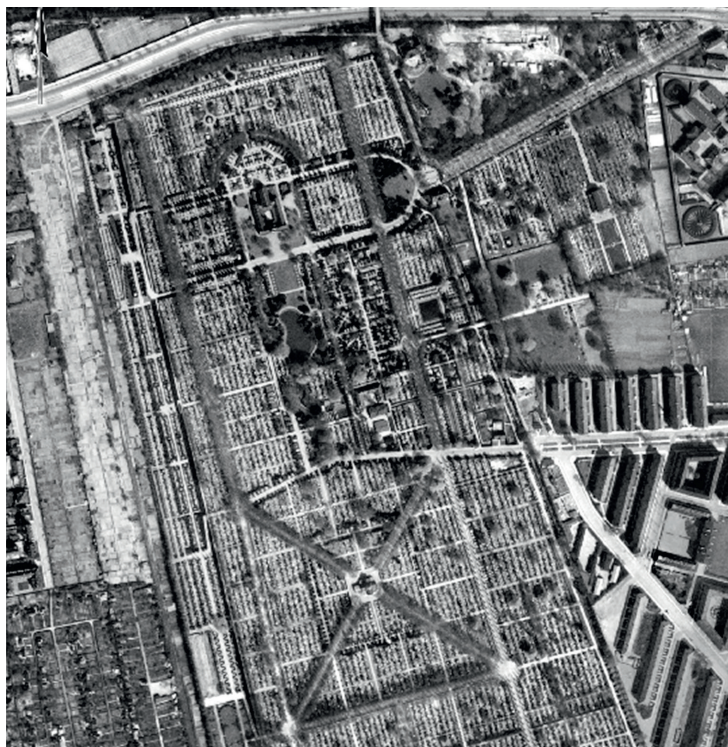
Af Stine Helweg

Kirkegårdsvejleder, Københavns Kommune

Vestre Kirkegård fra 1954 til i dag

Placeret foran et luftfoto af Vestre Kirkegård i København, som den så ud i 1954, vil den, der er fortrolig med kirkegården i dag, ikke have problemer med at genkende motivet. På de store linjer er der ikke sket meget på de godt 60 år. Man ser tydeligt det store Nordre Kapel og plænen omkring det, man genkender indgangspartiet, de to søer, de lange parallelle, nord-sydgående alléer og nederst den nordligste del af de krydsende alléer, der mødes på kirkegårdens midte.

Vestre Kirkegårds nordlige del, 1954.
© Københavns Kommune.

Hvad der til gengæld ikke er genkendeligt, er alt dét, der befinder sig mellem de store linjer. Selv på stor afstand ser man tydeligt, hvordan række efter række af gravsteder med hvidgrusede stier imellem sig udfylder pladsen mellem alléerne. Det er en tæt belagt kirkegård, som set i øjenhøjde uden tvivl har været oplevet som en dødens have fyldt med gravsteder og med gravsten.

At forskellen i detaljen mellem dengang og nu er voldsom, bliver tydelig for enhver, når man sammenligner 1954-fotoet med et luftfoto anno 2014.

Kontrasten er slående. Væk er det ubrudte mønster af stier og gravsteder. Væk er den tætte belægning. I stedet ser vi en kirkegård, hvor individuelle gravsteder optager en meget, meget mindre del af pladsen; hvor græs har erstattet de mange kilometer sti mellem gravstedsrækkerne, og hvor trækrøner breder sig over store dele af arealet.

Man forstår godt, at nogen kan få den idé at bruge en kirkegård som denne rekreativt. Selv fra dette fugleperspektiv er det indlysende, at dødens park har erstattet dødens have.

Vestre Kirkegårds nordlige del, 2014.
© Københavns Kommune.

Fælledparken anno 1954 (tv.) og anno 2014 (th.). En sammenligning med udviklingen i en rigtig park, her Fælledparken, er illustrativ. Her er der modsat på kirkegården ikke sket meget.
© Københavns Kommune.

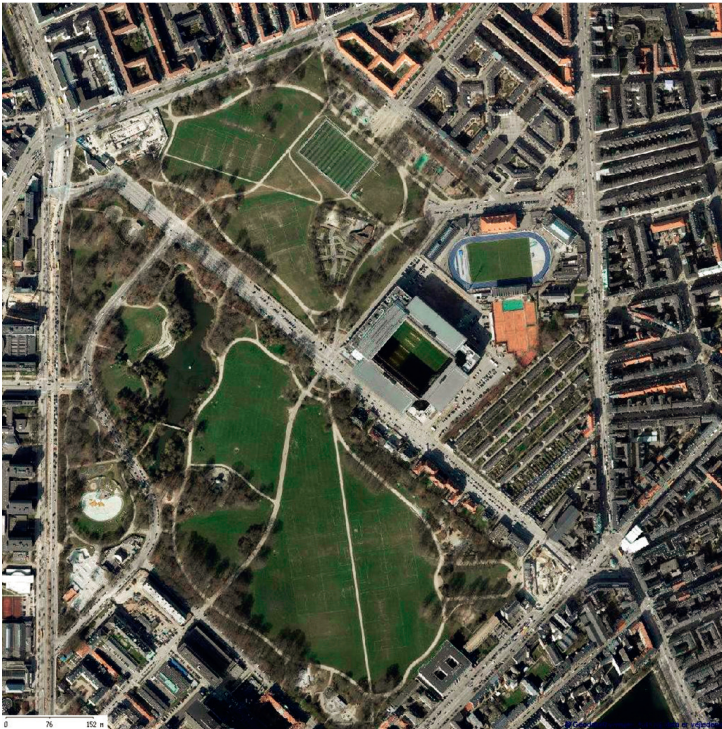

Ændringer i begravelsesmønsteret

Baggrunden for denne totale omkalfatring af storbyens kirkegårde (for det er ikke kun Vestre Kirkegård, der har udviklet sig sådan) er selvfølgelig ændringer i vores begravelsesmønstre. Her spiller både en øget brug af kremation og de dermed forbundne gravstedsformer samt vores indstilling til dét at opretholde gravstedet en rolle.

I København har udviklingen været sådan, at mens vi i 1950 nåede en ligbrændingsprocent på 50, har den siden midten af 1980'erne ligget over 90. Ikke overraskende falder antallet af de pladskrævende kistebegravelser stødt i samme periode – fra små 3000 begravelser i starten af 1950'erne til ca. 500 i 1990. I 2014 havde vi godt 300 kistebegravelser på Københavns Kommunes fem kirkegårde. Det kan man sammenligne med vores små 1000 urnenedsættelser i enten individuel eller fælles urnegrav og vores små 2000 nedsættelser i askefællesgraven; en gravstedsform, der for alvor blev populær i København i 1960'erne og jo altså fortsat er helt dominerende.

Så vi bliver brændt, og vi vælger fælles anlæg, der fylder

mindre på kirkegårdene, og hvor fredningstiden er kortere.

At fredningstiden er 10 år for urner modsat 20 år for kister ville ikke betyde så meget, hvis vi konsekvent fornyede gravstederne - men det gør vi ikke. I København er det kun ca. 70 % af de hjemfaldne, individuelle grave, der fornyes. Og det betyder, at hver gang vi p.t. sælger ét gravsted, så hjemfalder der 1½. Ergo er der færre og færre grave i brug. Faktisk er antallet af aktive grave faldet ca. 10 % på 10 år – fra 33.320 grave i brug i 2005 til nu lige omkring de 30.000. Her regnes så fællesgraven som ét gravsted, og lige dét gravsted vokser selvfølgelig stødt. Men fællesgraven er så til gengæld også en gravstedsform, der iscenesætter kirkegården som netop dødens park frem for dødens have.

Og for at gøre ondt værre, så er der jo efterhånden en større og større del af vores døde, der slet ikke indfinder sig på kirkegården mere. Askespredning over hav er i ret voldsom fremgang, synes jeg godt man kan sige – det er stadig relativt små procentdele, men andelen vokser hurtigt. I 2009 var det således én af 38 ekspederede døde, som vi udleverede til spredning over hav. I 2014 var det én ud af 15.

Så i København er kirkegårdene, som vi kender dem i dag, kendetegnet ved følgende karakteristika:

- at antallet af aktive grave er i stadig tilbagegang;
- at hver død i et aktivt gravsted fylder stadig mindre;
- at spredning over hav er i stadig fremgang;
- at størstedelen af de nedsatte på Københavns kirkegårde ligger i gravstedsformer med parkpræg frem for havepræg (askefælles og urnefælles);
- at vi bruger stadig mindre dele af arealet på kirkegårdene til gravsteder;
- at der sættes stadig færre gravminder på kirkegårdene.

Ergo er kirkegården som en dødens park frem for en dødens have realiteten nu. I dødens park finder vi selvfølgelig stadig reminiscenser af dødens have, men den er trængt, og den har efter alt at dømme ikke fremtiden for sig.

Er dødens park endestationen? Kirkegårdene under pres

Er afviklingen af dødens have så det samme som afviklingen af fænomenet "kirkegård" som meningsfuld entitet? Ikke nødvendigvis. Vi genkender trods alt stadig vores store bykirkegårde som kirkegårde, selvom parkpræget er blevet så enormt dominerende. Men omvendt virker en yderligere udvikling/afvikling som et muligt, fremtidigt scenarie. For bag afviklingen af kirkegården som en dødens have til fordel for en dødens park ligger der, som jeg ser det, ikke kun en ændring i begravelsesmønstre og de deraf afledte ændringer i kirkegårdenes fysiske fremtrædelsesformer. Kirkegårdenes forandring handler også om nogle markante mentalitets-historiske forandringer i vores syn på ikke bare vores gravpladser, men på døden selv – de andres og vores egen. Det er forandringer, som givet har mange årsager, bl.a. det faktum, at vi i 1892 lovliggjorde kremering. Men forandringerne hidrører ikke kun fra praksisændringer på vores eget område. De er, tror jeg, konsekvensen af en generel samfundsudvikling, som sætter mange af de værdier, som vi forbinder med kirkegården og de aktiviteter, vi traditionelt udfolder dér, under pres. Her tænker jeg på nogle af de helt fundamentale, ja konstituerende aspekter af kirkegårde – at de er

- hegnede arealer forbeholdt de døde;
- begravelsespladser for alle samfundets medlemmer;
- religiøse rum – også for de ikke-troende;

- rammer om sorgudfoldelse og såvel individuel som kollektiv mindekultur;
- grønne rum

Uanset hvor grundlæggende disse aspekter af kirkegården er, så er der ingen naturnødvendighed forbundet med deres opretholdelse.

Et hegnet areal forbeholdt de døde

Ideen om at sondre mellem de døde og de levendes sfære går langt tilbage i vores samfund. Det bunder i religiøse overbevisninger, men også i noget mere rationelt – så længe de døde kommer i jorden i kister, er det af hygiejniske årsager en rigtig god idé at holde dem afsondret fra de levende.

I takt med, hvad man vel godt kan kalde en slags afkristning af vores samfund - hvor kirken fylder stadig mindre i mange menneskers dagligliv; hvor selv folkekirkemedlemmer i stort omfang står fremmede over for religiøse ritualer og traditioner, og hvor en stadig større del af befolkningen står uden for folkekirken - bliver den religiøst betingede sondring mellem de dødes og de levendes sfære stadig mindre relevant for mange mennesker. Dertil kommer, at kremeringens sejrsgang gennem det 20. århundrede - især i de store byer, men så sandelig ikke kun dér - har undergravet de rationelle argumenter for at reservere en særlig plads – kirkegårdsjorden – til de døde. Askerester er et gennemhygiejnisk produkt.

Og derfor ser vi da også, at ikke bare de levende i stigende grad trænger sig ind på de døde - når vi solbader, cykler og socialiserer på byernes kirkegårde, eller når vi sløjfer gammel kirkegårdsjord og bygger supermarkeder, diskoteker eller metro i stedet - men at bevægelsen også går den modsatte vej: De døde trænger sig også ind på de levende, idet der er skabt mulighed for at bruge både skoven og havet som – ja, deponeringssted kan man vel ikke kalde det, men gravsteder i traditionel forstand er det jo heller ikke.

Vi er altså allerede godt i gang med at gøre kirkegårdshegnet irrelevant, og hvad der skulle standse den proces, ved jeg ikke. Tværtimod. Det er godt nok stadig sådan, at vi i dette land ikke har lov til at have urnen stående hjemme på kaminen, men jeg tror, at det er et spørgsmål om tid, før den lovændring indfinder sig. Moderne mennesker er på mange

måder anti-autoritære, og en henvisning til ældgamle traditioner er for mange et rigtigt dårligt argument. Så hvorfor skal staten bestemme, hvor jeg må placere *min* fars urne, når nu hans jordiske rester ikke kan gøre skade, og når nu det giver mest mening for *mig*?

Det bliver vanskeligt at stå imod i længden, og jeg forestiller mig egentlig, at det bliver i min levetid, at man må strække våben.

En fælles gravplads for samfundets medlemmer

Den individualisering, som jeg lægger til grund for antagelsen, at kaminen bliver et legalt sidste hvilested i min levetid, er også på andre måder en udfordring for kirkegårdene, som vi kender dem, nemlig som fælles gravplads for samfundets medlemmer.

Jeg vil ikke ligefrem sige, at fællesskaber ingenting betyder mere, men jeg tror godt man kan sige, at de givne fællesskaber betyder mindre, end de gjorde engang.

Det betyder bl.a., at det fællesskab, der ligger i at høre til samme menighed, samme egn eller samme by, for mange mennesker ikke er særlig meningsfuldt. Dette gør sig måske nok især gældende i storbyerne, men de vokser jo også disse år – en stadig større del af befolkningen lever på stadig mindre plads i og omkring de større byer. Og i hvert fald dér synes tendensen at være, at vi gerne selv vil vælge de sammenhænge, vi definerer os ud fra.

Man kan så sige, at den udvikling jo ikke behøvede at have fatale konsekvenser for kirkegården, som vi kender den – for vi kan jo bare give *plads* til de valgte fællesskaber, så vi godt nok måske omgrupperer os på kirkegårdene, men dog stadig ligger der.

Når jeg alligevel tvivler på, at det kommer til at gå sådan, skyldes det, at kirkegården, som jeg ser det, bliver stadig mindre relevant som ramme for markering af social prestige og identitet. Jo, vores valgte fællesskaber betyder noget for os – men det er ikke på kirkegården, vi markerer tilhørsforholdet.

Når det er sagt, så er situationen nok anderledes for en række mindretal. Vi har på de københavnske kirkegårde en flere

hundrede år lang tradition for særlige afdelinger, og hvad angår den tradition, er der ikke tegn på afvikling. Bare inden for de sidste par år har vi i København fået henvendelser fra så forskellige grupperinger som hjemløse, ateister, Progressiv Jødedom og Serbisk-ortodoks menighed.

Men hvad med de brede, folkelige lag? Kan man forestille sig, at særlige afdelinger for f.eks. motorcykelentusiaster eller kolonihaveejere eller medlemmer af FCK's fanklub er fremtiden på kirkegårdene? Jeg må sige, jeg har svært ved at se det for mig.

Et religiøst rum

Kirkegårde er religiøse rum, også for de ikke-troende - i hvert fald dét har polemikken i København omkring ateisters mulighed for at blive begravet i ikke-indviet jord sat streg under. Og helt faktisk er det jo også sådan, at de danske kirkegårde, med meget få undtagelser (Odense, mig bekendt), er indviet jord. Dertil kommer, at vi – bl.a. takket være gamle gravminder – ser mange tilkendegivelser om trosforhold manifesteret på kirkegården. Dog hører bibelciterne i det store og hele en svunden epoke til; i hvert fald i byerne. Det kan nok være, at vi stadig kommer i jorden med et guds ord, men indskrifter og symboler af kristent tilsnit bliver der stadig færre af.

At kristendommen er langt mindre dominerende end tidligere, er selvfølgelig ikke det samme som, at dét, der foregår på vores kirkegårde, ikke har religiøs betydning for folk. Når folk besøger et gravsted og lægger gaver – blomster eller genstande – kan der sagtens være en religiøs dimension i det, om end det måske ikke altid er en i teologisk forstand striks kristen religiøsitet, der udfoldes. Men det er, som jeg ser det, ikke pointen. Det egentlige spørgsmål er, om vi stadig her i landet betragter kirkegården som et nødvendigt religiøst rum. For hvis ikke vi gør dét, så kan den religiøsitet, vi udfolder i omgangen med de døde, jo lige så godt finde sted andre steder: i sofaen, i skovbrynet, ved stranden.

Så – *betyder* det noget for os at få plads inden for hegnet? Er det nødvendigt? Til det synes jeg nok, man må sige – nej, det betyder ikke så meget. Hvor mange mener i dag, at en plads inden for hegnet er en betingelse for sjælefrelse eller genopstandelse? De findes jo nok, men jeg tror godt, man kan sige, at også dét perspektiv på kirkegården er under afvikling og

vel har været det længe. Johan Fjord Jensen skrev i sin *Vest for Paradis* fra 2002, at det var med udflytningen af begravelsespladserne og deres fysiske adskillelse fra kirken, at vi tog hul på sekulariseringen af dødkulturen – en sekularisering, der, som han skriver det, ”endnu ikke er fuldbyrdet og måske aldrig bliver det” (s. 139). Men at dødkulturen muligvis aldrig gennemsekulariseres er ikke det samme som, at kirkegårdene har en plads i den.

En ramme om sorgudfoldelse

Hvordan står det så til med kirkegården som ramme om sorgudfoldelse? Måske ikke så dårligt. I hvert fald er kirkegården et af de få steder i det offentlige rum, hvor vi møder andre menneskers sorg ansigt til ansigt, umedieret af skærm og sendeflade.

Som jeg ser det, spiller gravstedet stadig en rolle for os i denne sammenhæng - ja, det er måske endda gravstedets primære funktion i dag. Vi berørte det let i forbindelse med kirkegårdens betydning som fælles gravplads for samfundets medlemmer – det forhold, at gravstedet som social markør er så godt som tømt for relevans. De tider, hvor graven markerede ens placering i det sociale hierarki, er forbi - det er ikke som en samfundsmæssig foranstaltning, at gravstedet har betydning for os. Men at det har en psykologisk betydning, knyttet til netop sorgen og savnet, er jeg ikke i tvivl om. I dag oplever de færreste af os gravstedsbesøget som en pligt, vi må tage på os. Men så længe dødsfaldet og sorgen og savnet fylder i vores liv, så betyder graven noget for os. Så besøger vi den, hvad enten den er en individuel parcel eller en plads i fællesplænen – måske ikke efter fast skema som tidligere, fx hver søndag efter kirke, men vi kommer dog. Omvendt synes jeg også, man kan gøre gældende, at i takt med, at vi lærer at affinde os med, at den døde er død og vi selv levende, ja så mister gravstedet sin betydning. Måske kan en mærkedag eller familiens juletraditioner stadig lokke os forbi, men vildere bliver det ikke. Og for mange er de ti år, som er fredningstiden for urner, nok – tid nok til at komme sig, og tid nok til derfor ikke at have brug for det sted at gå hen, som gravstedet er. Og hvad betyder gravstedet så? Ikke meget. Jeg har engang hørt vikarierende gravminderregistrator ved Nationalmuseet, Per Nielsen, kalde det moderne menneskes oplevelse af at stå ved et gravsted som en slags ”been there – done that”-oplevelse. Det tror jeg ikke er helt forkert beskrevet. Og hvis det er den oplevelse, der er tilbage, så sløjfer vi.

En ramme for kollektiv mindekultur

Hvad angår den kollektive mindekultur, der udfoldes på kirkegårdene, som vi kender dem, så er jeg heller ikke her optimist. Den kollektive mindekultur baserer sig jo i vid udstrækning på den individuelle mindekultur – når gravstenen for gårdmand Hansen har stået længe nok, er der ingen, der husker eller interesserer sig noget videre for ham, men navnet på slægtsgården kan vi godt bruge til noget – for står hovedbygningen ikke endnu, og er den og den sidevej til Frederikssundsvej mon ikke opkaldt efter netop hans besiddelser?

Som sådan har kirkegårdene noget at byde ind med i forhold til vores fælles historie, men en fortsat relevans i denne sammenhæng er betinget af, at vi bliver ved med at sætte sten på gravene. Og det gør vi i stadig mindre omfang. Jeg plejer at sige til folk, der kommer på rundvisning med mig, at hvis vi bliver ved med *ikke* at sætte sten i det tempo, vi ser nu, så kan de lige så godt gå tur i Fælledparken om 50 år i stedet for at komme på Assistens Kirkegård – for så ligner de to steder hinanden. Det er måske sat lidt på spidsen, bl.a. fordi der er over 1200 bevaringsværdige gravminder på Assistens Kirkegård, men udsagnet bunder i en reel og for gravmindekulturen faretruende tendens.

At der er en interesse i vores samfund for kollektiv mindekultur, synes jeg ikke, man kan betvivle – på kirkegårdskontorerne vidner fx alle slægtsforskerne, der gerne vil granske kirkebøger eller begravelsesprotokoller, om en levende interesse herfor. Men der er intet, der tyder på, at interessen for slægtens historie sætter sig spor på kirkegårdene. Man vil gerne vide, hvor slægtens medlemmer ligger begravet, men man har ikke nogen interesse i at blive gravstedsejer på den baggrund. Been there, done that – måske? Og så er der i øvrigt alle dem, der ikke interesserer sig for slægten. Birgitte Kragh citerer i sin bog *Til jord skal du blive...* fra 2003 en ældre kvinde for følgende udsagn: "Mange unge mangler følelser for slægten, hvilket ikke gør dem til dårligere mennesker, de er blot præget af den tid de lever i. Derfor tager de ikke plejen af gravstederne så højtideligt. Og derfor vil jeg gerne begravnes anonymt" (s. 261).

Om kirkegårdene som ramme om egnens historie står det måske næsten sløjere til. Vi har vidnesbyrdene i dag, men har vi dem også om 100 år? Og vil nogen i givet fald interessere sig for dem? En interesse for egnens historie forudsæt-

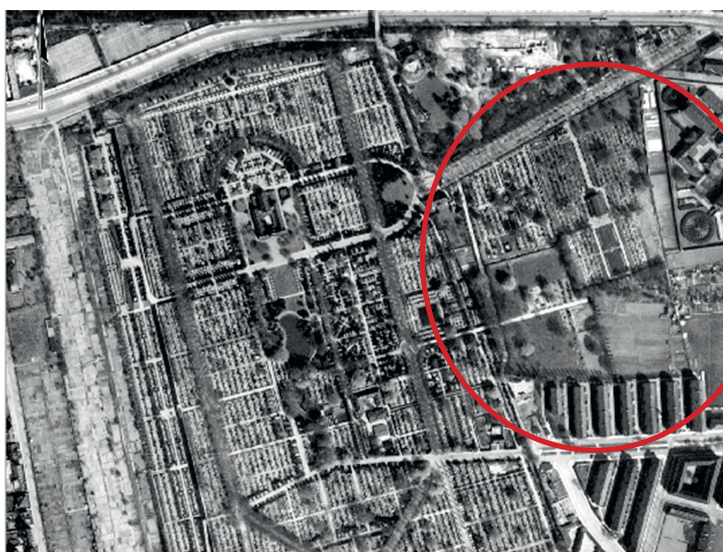
ter mange ting, bl.a. indbyggere. Mange kirkegårdes opland affolkes i disse år, og tendensen har mange år på bagen og er global. Og hvem skal så sætte stenene, der fortæller om stedet? Hvem skal læse indskrifterne?

Forrige års revidering af reglerne omkring gravminderegistrering var også en pind til den ligkiste, som kirkegården som ramme om kollektiv mindekultur efter min mening ligger i. Vejledningen opfordrer menighedsråd til at destruere gravminder, der tidligere ville være blevet gemt med henvisning til, at et lokalhistorisk navn figurerer på stenen. Man *kan* spørge det lokale museum, om det har lyst til at fotografere skiddet, inden det destrueres - men der er ingen tvang. Og dermed har vi fra officielt hold vedtaget at tømme kirkegården for relevans i forhold til dyrkelsen af en kollektiv mindekultur.

Et grønt rum

Hvad angår fremtiden for kirkegården som et grønt rum, så kan man nok omsider tillade sig at være optimistisk. Det er i hvert fald den vej, det er gået de sidste mange årtier – at kirkegårdene er blevet grønnere og grønnere. Og det er trods alt stadig de færreste hektar kirkegårdsjord, der bliver asfalteret eller bebygget med metroer eller diskoteker eller supermarkeder. I København er man, metroen til trods, glad for de grønne åndehuller, som kirkegårdene er, og det er en

Vestre Katolsk Kirkegård og Mosaisk Vestre Begravelsesplads i hhv. 1954 (tv.) og 2014 (th.). Her har ingen dramatiske forandringer fundet sted.
© Københavns Kommune.

målsætning, at disse grønne åndehuller skal komme mange flere mennesker til gavn end de døde, deres pårørende og de mennesker, der i dag bruger kirkegårdene rekreativt. Fælledparken er ikke ambitionen, men ikke desto mindre: jo flere rekreative brugere på en kirkegård, jo større vægt får parken og jo mindre vægt får døden.

Johan Fjord Jensen skriver i bogen *Vest for Paradis*, at begravelsespladser målrettet efter naturens former har præget det 20. århundrede, og at næste naturlige skridt er at forlægge gravpladserne til naturen. Som sagt: de levende trænger ind på de døde, og de døde trænger ind på de levende. Prisen er forskelsløshed og nivellering. Hvis kirkegården ligner Fælledparken og Fælledparken kirkegården, så har vi muligvis nogle dejlige grønne rum, ja, men kirkegården som vi kender den, som særlig entitet konstitueret af særlige elementer i et karakteristisk indbyrdes forhold – den har vi ikke mere.

Har kirkegården en fremtid?

Så for at opsummere en lang historie: Har kirkegårdene en fremtid som særegent sted, der unikt kombinerer dét at være et hegnet areal forbeholdt de døde, en fælles begravelsesplads for samfundets medlemmer, et religiøst rum, en ramme om sorgudfoldelse, individuel og kollektiv mindekultur og et grønt rum? Nej, det tror jeg ikke.

Johan Fjord Jensen skriver om fremvæksten af assistenskirkegårde i 1700-tallets Danmark: "Når skæbnen efter døden ikke var afhængig af en nærhed til kirken og dens relikvier, var det ikke afgørende, hvor begravelsespladserne konkret var placeret" (s. 129). I dag kan vi tilføje: Når hygiejniske forhold ikke længere tilsiger en sontring mellem de dødes sfære og de levendes (fordi vi bliver brændt); når de givne fællesskaber betyder stadig mindre for stadig flere af os; når religiøst betingede pligter og traditioner er under afvikling og når minderne kan udfoldes i så mange andre regier – så er gravstedet ikke afgørende, og så er kirkegårdene, som vi kender dem, ved at forsvinde mellem hænderne på os.

Der er dog, hvad angår kirkegårdenes fremtid, én kilde til håb og optimisme, og den fremgår faktisk af de ellers lidt nedslående luftfotografier fra Vestre Kirkegård anno 1954 og 2014. Ser man på periferien af billederne i stedet for centrum, så opdager man i højre side to særlige entiteter, nemlig katolsk afdeling og Mosaisk Vestre Begravelsesplads. Og se, hvad der er sket dér de forgangne 60 år: stort set ingenting! Hvad den mosaiske begravelsesplads angår, så er arealet med kirkegårdspræg faktisk vokset.

Så noget tyder på, at vi skal sætte vores lid til mindretallene - især dem, der insisterer på kistebegravelser. De vil sørge for, at der også om 100 og 200 år er kirkegårde i Danmark. De vil optage et væsentligt mindre areal end i dag, men de vil være der som vidnesbyrd om mindretallenes traditioner og skikke, og som vidnesbyrd om, hvordan også majoriteten i dette land engang forholdt sig på området død og begravelse.

Litteratur

Fjord Jensen, Johan, *Vest for Paradis. Begravelsespladsernes natur*, Kbh. 2002.

Kragh, Birgitte, *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*, Aabenraa 2003.

Foto fra årsmødets udflugt.
De geometriske haver i Birk.
Foto: Anne Marie Møller.

